

קובץ
חצי
גבורים

פליטת סופרים

מאסף תורני

ה

ניסן תשע"ז

ראש המערכת

הרב משה לייב הברמן

ראש מכון פליטת סופרים ועורך אחראי

הרב יעקב יצחק הכהן מיללער

חברי המערכת

הרב משה דוד צ'צ'יק
הרב יוסף שאול הויזמן
הרב יעקב ישראל סטל
הרב משה דמביצר

נערך ע"י חברי המערכת
ובעזרת הרב משה שוחט

©

**כל הזכויות שמורות
מכון פליטת סופרים**

100 Ashley Ave.
Lakewood, N.J. 08701

Email:
plaitassofrim@gmail.com

תוכן הענינים

פירושים

א	הרב יהודה זייבלד	תרגומו של רס"ג למגילת רות
מד	הרב אהרן מושקוביץ	שלושה פירושים קדומים למסכת נדה
קלד	הרב יעקב ישראל סטל	קטעים חדשים מכתב־יד מפירושי רבינו יהודה החסיד על התורה
קנב	הרב אריאל אביני	פירוש על ספר משלי ממחבר בלתי נודע (כנראה מחכמי ביזנטיון מתקופת הראשונים)
ריח	הרב יעקב משה שורקין	פירוש רבי יוסף בן שושן לשיר השירים

פיוט

רנד	ד"ר גבריאלי וסרמן	פיוט "נשמת" לא־ידוע לחנוכה
רסג	הרב יעקב לויפר	הקדושתא
שז	הרב אהרן גבאי	מילואים למאמר הנ"ל
שי	הרב יעקב משה שורקין	וידוי גדול 'קרוב תענית' המיוחס לרבינו יונה החסיד מגירונדי
שלד	הרב אלי שטרן	סליחה על גזירות ת"ח ות"ט מאת רבי אורי ב"ר רפאל מענגבורגא

דרוש

שנז	ד"ר עזרא שבט	מדרש חדש לירמיהו כג-כד
שסג	הרב לוי יצחק חריטן	שער סמוכים לרבינו אלעזר מגרמייזא 'הרוקח'
תכו	הרב משה שוחט	דרשות המילה מאת ר' אפרים בן גרשון הרופא מיוון

דעת מקרא

תסב	הרב מרדכי דב וינטרויב	תיקון מגילת אסתר לרבינו תם
תעח	הרב יהושע יצחק ינקלביץ	זיהוי אבני החושן על פי תרגום השבעים והתרגומים הארמיים
תקמב	הרב יעקב ישראל סטל	חומות יריחו: מניין, טיבן ועניינן
תקפו	הרב אייל פישלר	פירושי רס"ג לפרשת "איש אשר ישחט... במחנה או... מחוץ למחנה"
תר	גבריאלי יצחק רוונה	ארון הברית כמייצג תהליך הלמידה ורכישת הידע
תרז	הרב שמריה גרשוני	הצירופים הלשוניים 'שכב עם' ו'שכב את' ע"פ שיטת הנצי"ב

חקירות ודרישות

תריב	הרב ישעיה אשר זעליג מיללער	"בכדי ספדו ספדיא?"
תרמג	הרב אהרן גבאי	עיונים בהגהות רש"י לנוסח התלמוד בפרק ראשון דגיטין
תרסח	הרב אריאל אפרים אהרונוב	מערכת ההפניות בקבצי תוספות טוך
תשי	הרב אהרן גבאי	מילואים למאמר הנ"ל
תשיד	הרב אריאל אפרים אהרונוב	שינויי עריכה בסופי המסכתות בקבצי תוספות טוך

בית הועד

הקדמת רב האיי גאון לספר המקח והממכר	הרב ד"ר יהודה צבי שטמפפר	תשמו
חלקו של רס"ג בעריכת מגילת אנטיוכוס וההדרה של הקדמתו	הרב יהודה זייבלד	תשנג
ספר רקח לרבינו אלעזר מגרמייזא	הרב רועי הכהן זק	תשעח
מובאות מ'משנה תורה' לרמב"ם בפירושי ר"ש משאנץ	הרב אברהם וסרמן	תשצט
עיון נוסף בייחוס תוספות מגילה כתוספות טוך	הרב אריאל אפרים אהרונוב	תכ
תוספות טוך לקידושין	הרב אריאל אפרים אהרונוב	תתכט
בירור זהות מחבר 'שיטה ישנה' למסכת כתובות	הרב אהרן גבאי	תתמח
בירור זהותו של מעתיק ספר "עץ חיים" להרח"ו כתב יד עם קולופון משנת של"ט:	הרב משה הלל	תתנו
שיתר מכתבים בענייני תורה ולשון	רבי דוד צבי הילמן ורבי אברהם מאיר הכהן גלאנצר	תתקיב

קורא הדורות

מרד בר-כוכבא - כרונולוגיה חדשה	הרב רפאל פלדמן	תתקל
תשובות חכמי איטליה בעניין המעכב את היחיד מלבוא לבית הכנסת שבביתו	הרב יעקב יצחק הכהן מיללער	תתקנב
אגרת חדשה מפולמוס רמח"ל: ר' ישעיהו באסאן לר' יעקב כהן פאפירש	הרב פרופ' יעקב שמואל שפיגל	תתקפג
יחס גדולי החסידות לשלטון והקשר בין העליה לא"י לחלוקת פולין	הרב אברהם אביש שור	א'ז
כתיבת ספר תורה על-שם "החפץ חיים" - ממבצע התרמה למפגן אחדות	ד"ר בן-ציון קליבנסקי	א'לז
שטר היתר המכירה תרמ"ט	משה אריאל פוס	א'פ

תגובות

תגובה למאמר 'מקומות שאין להם הכרע'	הרב ישראל רובין	א'קיא
מילואים למאמר 'פירוש שיר היחוד על דרך הקבלה'	הרב אהרן מושקוביץ	א'קיב

רבי דוד צבי הילמן ורבי אברהם מאיר הכהן גלאנצר

שיתסר מכתבים בענייני תורה ולשון

את מכתבי הרד"ה המתפרסמים כאן לראשונה מצאתי בתוך ספרו של רא"מ גלאנצר 'מעייני אג"ם' המצוי בספרייתו של הרד"צ. לאחר מכן קיבלתי מרא"מ את תגובותיו למכתבי הרד"צ, לפי שלא נשמרו היטב בספריית הרד"צ. בנוסף השגתי שני מכתבים חדשים מהרד"צ שנמצאו ברשותו של הרב חנוך טובייאס שליט"א, והתכנית להדפיסם בספר 'מעייני אג"ם' ח"ב נגנזה.

תודתי למשפחת הרד"צ ולרב גלאנצר יבדל"ח על הרשות לפרסם את המכתבים, וכן להג"ר יצחק ישעיה וייס שקישר אותי לרב גלאנצר ולרב טובייאס ועל שעבר על כל החומר והעיר בטובו כמה הערות נחוצות. העתקתי את המכתבים ללא שינוי מלבד פתיחת ראשי התיבות אחרי גרש כמקובל. הגרד"צ הילמן נולד בשנת תרפ"ו. ידיו רב לו בתחומים רבים ומגוונים של הספרות התורנית: ערך את 'אגרות בעל התניא ובני דורו', ההדיר את פי' הרשב"ץ לברכות, שיטה קדמונית לקידושין ואגרות הרמ"ה וספר המצוות להרמב"ם מהדורת שבתי פרנקל. השתתף בעריכת רמב"ם פרנקל ובאנציקלופדיה התלמודית. נפטר כ"ז אלול תש"ע.¹

אהרן גבאי

מכתב א: מרד"צ בעניין הלעז של 'דלית הכרם'

בס"ד ה' וישלח [תש"ס]

למע"כ מוהרא"מ הכהן שליט"א

שלו' וברכה

בסוף כתובות (ק"א סע"ב) פירש"י דלית, כרם המודל[ה] על גבי כלונסאות טריליא"ה בלע"ז. ותמה תמה אקרא, דמן הגמ' מוכח דמיירי בגפן יחידית, דא'מרינן דלית אחת, ועוד דבלעז שכ' רש"י פירשו קטן באוצר לעזי רש"י גפן מודלית אחת. ועוד דרש"י עצמו פירש דלית בב"מ קטן סע"ב: גפן המודלית.

וראיתי במילון ב'ן י'הודה שר"י שתרגם גם גפן וגם כרם במלה צרפתית אחת *vighe*. וא"כ אפ"ל שבכתבו "כרם" נתכוון ל"גפן" (ואע"פ שק'שה ליחס לרש"י כגון זה, לא מצאתי יישוב טוב מזה. ואולי זה אחד התלמידים הקטנים).

ונפשי לשאול הגיעה מן המומחה במקצוע זה: א' אם צדק ב'ן י'הודה בתרגומו ואם כך היה גם בלשון צרפת שבימי רש"י.

ב' אם יש למר יישוב עדיף מזה.

ואחתום בתפילת ברכה וצפי' לתשו'

דוד צבי הילמן

1. עוד עליו ראה: ר"ד דבליצקי, 'מה דודך מדוד', ישורון, כד (תשע"א), עמ' תתיג-תתכ.

מכתב ב: תשובת אג"מ בעניין הלעז טרייל"א שברש"י

ב"ה א' וארא תשס"ד אנטוורפן.

למעכת"ר הגרד"צ הילמן שליט"א

ברכה המשולשת בתורה,

מכתב כב' מה' וישלח (לסדר ואחר עד עתה) נשלח בפקס ע"י ש'אר ב'שרי הגריי"י שליט"א ונעלם במשרד אליו הגיע (לי אין פקס). עכשיו שולח מחדש ע"י הרב חנוך טוביאס שליט"א ואמהר להשיבו בבקשת סליחתו.

הלעז טרייל"א ברש"י כתובות קיא, ב, ובמקומות אחרים treile פירושו דלית בצרפתית עתיקה (והיום הכתיב הוא treiles) והוא לשון יחיד. בל' רבים באה אות S בסוף המלה treileS (שי"ן שמאלית ברש"י, שאינו מביא אות ס' בלעזיו), וכך מופיע לעז זה בכל פירושי רש"י, ולנכון תרגמו ר"מ קטן בכל המקומות.

טרייל"א פירושו רק דלית, לא גפן ולא כרם. גפן בצרפתית עתיקה וחדשה VIGNE, ואילו כרם בצרפתית עתיקה הוא VIGNOINGNE, ובחדשה VIGNOBLE, לכן לא צדק ב'ן י'הודה³ לא בעבר ולא בהווה...

רש"י לא מתרגם לא גפן ולא כרם, לכן צריכא רבה לפרש דבריו בכתובות.

וכמשיב מפני הכבוד ארשה לעצמי להודיע לכת"ר שלע"ד יש כאן ט"ס וצריך להוסיף אות ב' ולקרוא את ד"ה ברש"י ביחד עם הפירוש: "דלית בכרם המודל וכו'" (לא לכת"ר יש להעיר כי למאות פעמים בא הד"ה בצמוד לפירוש, ורק אתמול למדנו בשיעור ב"ק י, ב בד"ה ולימא להו אי לאו אתון בדידי, פירש"י לחוד לא הוה מיתבר – ש'לחוד' צמוד ל'בדידי'). או פשוט בסמיכות (תרתי משמע) דלית כרם, = של הכרם, כמו חבית יין או טלית... קטן! יכבדיני גם בחו"ד הרמה. וראיתי מדברי רש"י בפסוק דליותיו (יחזקאל לא, ז): "אף הם לשון ענפים הנטוים לאורך לכל צד כמין דליות הכרם שי"ש (= SES = זיינע) טריילי"ש". אף כאן מפרש רש"י דליות בכרם, ואפשר שרש"י מפרש שבעצם היו הרבה דליות בכרם, אבל לי הניח רק דלית אחת, וממנה בצרתי ג' מאות אשכולות!

כמובן שנפשי אותה לדעת מה שכת"ר חושב על "פירושי והגהתי", ואהיה לו אסיר תודה אם יודיעני דרך ש"ב הגריי"י או הרב טוביאס שליט"א.

ואסיים בדלי"ת לשונות של ברכה וברגשי כבוד והוקרה

אברהם מאיר הכהן גלאנצר

ראה בספרי⁴ (שביקשתי מהרב טוביאס להמציאו לכת"ר, ואקוה לקבל הערותיו המאלפות ומחכימות עליו) עמ' קנ"ו ורמ"ה.

2. =הג"ר יצחק ישעיה וייס.

3. במילונו שהובא במכתב א.

4. =מעייני אג"ם.

מכתב ג: מרד"צ עוד בעניין דלית הכרם וכתיבת שי"ן בלע"ז

בס"ד ט' שבט [תש"ס]

למע"כ הרה"ג מהרא"ם יצ"ו

שלו' וברכה ותודה רבה על המכתב ועל הספר המפואר והמעניין.

בענין דלית פרש"י בב"מ (קטז סע"ב) גפן מודלית שקורין פליד"א ועדיין צ"ע למה לא כתב כך בכתובות⁵, גם צ"ב הלעז שבב"מ, קטן כתב שהוא טעות אך לא הסביר סיבת הטעות, כי אי אפשר לומר שראה הסופר לפניו טריילא וכתב במקומו פלידא.

למ"ש מר שבא הפירוש בצמוד למצוטט יש להוסיף את הידיעה שבדפוסין הישנים אינה כתובה נקודה בין הציטוט לפירוש.

אגב, אולי ידוע למר מ"ט כתב רש"י ותוס' (וכל יהודי אירופא האשכנזים והספרדים) את המלים הלועזיות בסין (דוקא) ולא בסמך? למה מצא חן בעיניהם 'פאריש' יותר מ'פאריס' ו'שיר ליאון' יותר מ'סיר ליאון'?

ר'צוף פ'ה הערות לספרו

ידידכם דוד צבי הילמן

אכפול שלו' וברכה למהרא"א לונצר יצ"ו

המשך מכתב ג: הערות הגרד"צ למעייני אגם

(א) הריעב"ץ כ' שני טעמים לסברתו שזו⁶ תוספת מחכם מקובל ספרדי.

הטעם הראשון כי לא יתכן שתנא או אמורא ידרוש מלים בלה"ק שהן מרמזות מלה משפת הגוים. הטעם השני הוא בדרך וכי תימא, שיתכן שידרשו דרשה כזאת, מ"מ לא יתכן שדרשו כזאת בלשונות הגוים שלא הכירו אותן, וכיון שרשב"י וכל התנאים והאמוראים ורבנן סבוראי וגאוני בבל לא ידעו שפת ספרד לא יאמן שיצאה מפיהם דרשה זו שלא יכול לדורשה אלא חכם ספרדי היודע לשון ספרד.

והר"ב מרכבת המשנה העתיק רק את הטעם הראשון ואת הטעם השני העלים. ורק רמז לו בתיבת וכו' (בכתבו "ולא יאמן כי יסופר וכו'") ולא סתר אלא את הטעם הראשון בלבד.

גם בפתח עינים הביא רק את הטעם הראשון ואת סתירתו (משמע קצת מלשונו שראה רק את ס'פר מר'כבת המ'שנה ולא עיין בס' המטפחת).

(ב) מן החת"ס שבציון⁷ 1 משמע רק שהעריך את מטפחת ספרים והושמטה משמעות דבריו שמסכים לדעת הריעב"ץ⁸ שמחבר הזוה"ק חכם מאוחר שנתלה באילן גדול⁹, אם החליט כבודך שאין ראוי לפרסם דבר זה – בדורנו – לא אמרתי כלום.

5. קיא סוע"ב.

6. הקטע בזוהר (רעיא מהימנא פ' תצא דף רפב ע"א) שקורין לבי כנישתא אש נוגה. והובא במעייני אגם, עמ' קעג ע"ש.

7. עמ' קעד. והובא לשונו בהע' 9.

8. סיכום דעת הריעב"ץ ימצא המעיין בספרו מור וקציעה סוף סי' כה.

9. וז"ל החת"ס, שו"ת, ח"ו, ליקוטים, סי' נט: "ומ"ש שהרב אמר משם אמ"ו וצ"ל לא שמעתי מפיו ואולי התיר

(ג) כבודך¹⁰ מיעט בגנות משה קוניץ, עיין מש"כ עליו החת"ס בתשובה¹¹ שהבאתי בצפונות ח"א בריש מאמרי על לשונות המאירי שיש למחוק מש"כ בשטמ"ק בשם המאירי כי "הוא דעת האומרים לרשע צדיק באמונתו יחיה ויעויין בהקדמת בן יוחאי"¹² [שהשווה שם את אמונת הנוצרים לאמונתנו רח"ל].

(ד) בסד"ה לסתור: הוא חיבר את המאמר "בית רבי" שבראש וכו'. לא דק. במשניות וילנא הגדולים שבידי כתוב "תולדות רבינו הקדוש (הועתק מספר בית רבי)" והספר בית רבי עצמו יש בו 79 דף (בית עקד ספרים).

(ה) הבנתי מדברי מר שהבאת רעק"א מס' בן יוחאי נותנת לו קצת "הכשר". ובמח"כ אין זה מוכיח כלום, כי רעק"א היה מוכרח להביא את המרגלית שנמצאת בו שהיא הנהגת מהר"ל מפראג דנפק"מ הלכה למעשה, ואין ספק שהיה מביא אותה אפילו אם נמצאה באשפה.

(ו) מ"ש באות¹³ ב' שהוא¹⁴ העלים שמו, לע"ד הוא ה' חפץ לפרסם שמו ומדפיסי וילנא העלימוהו כדי שימכרו הש"ס והשו"ע גם לאלו שפלוגניאן פסול אצלם, ומה שהודפס שמו על קיצור היפ"ת הוא מפני שאצל המעוניינים בהיפ"ת אינו פסול או משום שהצליח לכפות עליהם ע"י ידידותו עם אנשי הצנזורה או שפחדו שמא יאכל קורצא עליהם.

(ז) אגב בש"ס וילנא העלימו מעבר לשער רשימת המובאים בסוף המסכתות אם¹⁵ שם מחבר "המתרגם"¹⁶; וגם ב"אחרית דבר" שבסוף הש"ס כתבו רק שמו ושם אביו בלי כינוי המשפחה הלוועז.

קראתי באיזה מקום (ושכחתי היכן) שפלוגניאן לא ידע לשון צרפת אלא רק לשון אשכנז ולקח תרגומו מר' משה לנדא.

(ח) לעמ' רכט ואילך. לע"ד רש"י והתרגום שניהם סוברים ש"תזמור" פירושו כריתת הזמורות אלא שנחלקו בטעמו ומקורו של הפירוש הזה; לרש"י מקורו מלשון זמורה ע"ד שירוש שמשמעו עקירת השורש, ולאונקלוס זמירה פירושה המקורי כריתה ואינו נובע מתיבת זמורה, והביא ראיה מן התרגום רק שפירושו כריתה ולא למה שסובר רש"י שנובע מתיבת זמורה.

(ט) לעמ' קעח. בצפונות ח"ט עמ' נ"ו הוכחתי שערד עפיל הוי' קישואין (ולא אבטיח), זכורני שלפני

הרב לעצמו ע"ד שאמרו חז"ל רצית להחנק תחלה באילן גדול ואל תאשימהו עבור זה הנה נמצא בשכונתך ס' מטפחת ספרים למהריעב"ץ תמצא שם כי דבר גדול דבר הנביא ז"ל בענין זה הלא ישתוממו רואיו וד"ל".

10. בסוף עמ' קעד.

11. שו"ת חתם סופר, קובץ תשובות, סי' צ.

12. ספר בן יוחאי, מבאר צפונות במאמרי התנא האלקי רבי שמעון בן יוחאי ז"ל... ותשובות נצחות נכוחות וברורות לכל שואל וכותב שטנה על ספר הזוהר... ומחובר מאתי... משה... קוניץ מאובן, ה' תקע"ה... ווען (לשון השער). ועיי"ש במודעה שבעמוד ד' בסופו, לאחר שמאריך להודיע שכל מקום אשר נמצא בספרינו הקדושים דברי סרה על האומות וכו' לא כיוונו על העמים היקרים שבזמנינו, מסיים (ד"ה וכבר): "ובבגדו לשקר אמתת דבר זה, הנה בוגד בקדושת קשר עליון בין חברת יצוריו בצדק ויושר, כי לה' הארץ ומלואה... הוא אמר כי לי כל הארץ לאום ולאום גוים וממלכות ויהי, כל צדיק באמונתו יחיה...".

13. צ"ל 'בעמ' והכוונה למבוא הספר מאת הרב חנוך טוביאס.

14. המדובר הוא על מחבר 'המתרגם' של ש"ס וילנא.

15. צ"ל 'את'.

16. פלוגניאן.

יובל שנים הוכיח ר' אלי' מנחם הופמן ז"ל מתרגום לותר (שהי' בזמן מהרי"ל או סמוך לו¹⁷) לפ' בהעלותך שערד עפיל הי' אבטיחים או קישואים וכמדומני שנדפסו דבריו ושכחתי היכן.

(ט*) לעמ' רנג. כ' רד"ק במכלול (מד ע"א): "...וכ' ראב"ע [כי אלו] הווין הם כפא רפא בל'שון י'שמעאל שאינה (משמשת) [משמשת] אלא שהיא תחילת הדיבור". ופירוש "אינה משמשת" אינה מורה על הוספה ככל ואו החיבור, ולשון "אינה משמשת" הוא לשון הראב"ע עצמו או לשון הרד"ק שהביע בו את תוכן דברי הראב"ע, ונמצא שלפי' הראב"ע מורה הוא "ו את מה שמורה הפא [הנוספת בראש התיבה] בלשון ישמעאל. ולפי' רש"י שכ' ויו יתירה אינה מורה כלום, והרמב"ן נר' שנקט לשון הרד"ק.

(י) למבוא עמ' ב. מש"כ שהקפידו רש"י והרמב"ם לכתוב באותיות עבריות ולא בגופן שלהם, אינו נכון. הם הוכרחו לכתוב כך כי בימיהם (וכן הי' עד לפני פחות ממאתים שנה באירופה ומאה שנה בארצות ערב) לא הי' א' ממאה מישאל שידע לקרוא גופן שלהם. אפי' מנדלסון (שהיתה מטרתו ללמד את אחב"י גרמנית) הדפיס תרגומו באותיות אשוריות כדי שימצאו לו קונים. (בל'שון ערב היתה תועלת כי נכתבו בה כל ספרי המדע, ובל'שון צרפת לא נכתב שום ספר בימי רש"י).

(יא) לעמ' נט. כשכתבתי "אין צורך לכתוב אצלם שום תרגום" וכו' נתכוונתי רק למדפיסי החומשים המיועדים לתשב"ר ולהמון העם ולא נתכוונתי כלל למאמרי הרב המחבר ומחקריו¹⁸.

(יב) לעמ' ר"י. מש"כ [שהחת"ס] שלט בל'שון צרפת אינו נכון. לנדון דידן סגי בידיעה מינימלית וא"צ שליטה, גם ברור שאין להבין מזה שהחת"ס בזבז זמנו ללמוד ל' צרפתי א' – כי אפשר שביטוי צרפתי זה הי' שגור בפי דוברי לשון אשכנז שבפד"מ (אם תתבדה השערת העבר נא קולמוסך עליה), ב' – אפשר ששיער הח"ס מדעתו הרחבה שנתכוונו בעלי התוס' בנוטריקון זה למלה מסוימת בלשונם, ובירר אצל יודעי צרפתית שצדק בהשערותו.

בענין הונגריה, ההיו בעולם רבנים בני גילו דהח"ס ששלטו בהונגריה?

(יג) תע"ב על הרב המחבר שפרסם (בעמ' ס') טעותי בענין לדשנו והצילני מהטעיית קוראי דבריי. (יד) מש"כ שם שכתבתי (באות י') שגם המלטה משמשת גם במשמעות הפוכה אינו נכון. כתבתי שכשם שבלה"ק משמש לשון המלטה גם במשמעות המלט על נפשך וגם במשמעות המליטה זכר כך משמשת בצרפתית המלה אשמוציר בשתי משמעויות אלו ששתיהן לשון השמטה. ואודה להרב המחבר אם יודיעני אם צדקתי או לא.

(טו) במה שכתבתי "אין צורך לכתוב" וכו' נתכוונתי למדפיסי פירושי הלעזים בחומשים המיועדים לתשב"ר ולהמון העם. ולא נתכוונתי כלל להרב המחבר, ולא באתי ללמדו מה צריך לכתוב ומה אין צריך לכתוב. וחבל שלא פירשתי דבריי להדיא¹⁹.

(טז) לעמ' יא וקלז. העתיק מרש"י חולין ח. באדמותי כ"ה בדפו"ח בדפוס ויניציאה באדמותית. ושניהם טעות וצ"ל אדמומית כבדפוס שונצינו הובא בדק"ס.

(יז) לעמ' רנד ד"ה בפסוק ונתתם. נ' ג'נאח (בשרש אם) כ' שוא"ו זו מורה "תשובת התנאי" והביא י"ג מקומות שיש בהם וא"ו זו, וכ' שכן מורה הפא הרפה בל'שון הערבי. נר"ל שזו א' מן המשמעויות של הפא הנוספת בראש התיבה בל'שון ע'רב].

17. העירוני שהיה כמאה שנה אחריו.

18. עיין עוד להלן אות טו.

19. נכפל בטעות בנוסח אחר מאות יא.

(חי) לעמ' לג. כתבתי "כוונת רש"י ללמדנו שמן השמות דשן ער עול נהווה פועל או תואר והביא דוגמתם בל' צרפת".

ודחה מר: "אי משום הא ל"צ, לבנות משם פועל או תואר, זה חזון נפרץ בכל השפות ואין בזה שום חידוש שצריך דוגמא מצרפתית".

ובמח"כ, לא כתבתי שהביא דוגמא מצרפתית שאפשר לבנות משם פועל או תואר. כתבתי שהביא דוגמא מצרפתית לשלש אלה [בלבד!] כי לא מכל שם עשו פעל או תואר, לא בלה"ק ולא בצרפתית. ואפילו השמות הנרדפים או הדומים זל"ז לא עשו מהם פעלים או תארים שונים. ע"ל דרך מ'של מן השם ילד עשו רק את הפעל ללדת ולהוליד ולילד ואת התואר מילדת, ולא עשו ממנו תואר שמשמעותו מי שיש לו ילדים. משא"כ בשם עול (או עולל) שחידש רש"י שעשו ממנו תואר שמשמעותו מי שיש לו עוללים, ולזה הביא דוגמא מצרפתית שעשו בה תואר למי שיש לו ילדים מן השם ילד בל' צרפת.

וה"ה לגבי ערירי שחידשו מנחם ב"ן ס'רוק ורש"י שפירוש ער יורש ושעשו משם זה תואר ערירי שמשמעותו מי שאין לו יורש [=ער], ולזה הביא רש"י ראיה שגם בצרפתית עשו מן השם הצרפתי שתרגומו ער את התואר הצרפתי שתרגומו ערירי.

ולענין לדשנו הביא ראיה שגם בצרפתית הביעו את המשמעות של סילוק הדשן ע"י שימוש בפעל דשן (בצירוף קידומת השלילה DES), כי שלילת הדישון אפשר לפרשה גם במשמעות אחרת.

מכתב ד: מאג"מ מענה על שאלות הרד"צ בראש מכתב ג

ב"ה עש"ק תרומה [תש"ס] ד אנטוורפן

שלמא רבא לגברא רבא כבוד הרה"ג ר' דוד צבי הילמן שליט"א,
אחרי דרך מבוא השלום והברכה,

יקרת איגרתו מט' שבט הגיעני זה עתה ואמהר להשיב – אף שאין בידי תשובות על השאלות – מפני הכבוד הגדול שעשה לו לכהן הדיוט, שעבר על ספרו ופארו בהגהות והערות מאלפות ומחכימות, ובעה"י עוד אלמוד את תוכנן ואכתוב ואשיב עד שידי מגעת. עכשיו אני מוכרח להסתפק בהתייחסות לשתי השאלות שהעלה במכתבו.

א. בענין הטעות בלעז בב"מ ר'צוף ב'זה ההסבר ע"ז [בדף נפרד, הנספח בסוף המכתב].

ב. אשר לסין במקום סמך, מצאתי רד"ק מעניין בשופטים יב, ו: "כמו אנשי צרפת (היהודים?) שאינן מבינין לקרוא השי"ן וקורין אותו כמו תי"ו רפה". ובזכרוני שראיתי פעם מאמר על השי"ן והבהרתה מאת איזה גומפרץ באיזה קובץ בעברית (תקותי להיות בימי הפסח בארץ בע"ה ואז אחפשו). בכל אופן כנראה שבכלל לא היה צליל שי"ן בשפות אירופיות בימי הרד"ק, ולא קבעו לו אות באלפבית שלהן, חוץ מביוונית X והונגרית S. באנגלית הוסיפו אח"כ אות SH, בלשון אשכנז שתיים SCH, בצרפתית בכלל שתי אותיות שונות CH, באיטלקית SCE או SC, בצ'כית סימן על האות æ, ברומנית מתחתיה, וכן בשאר שפות. זה מה שיש בידי לפי שעה, שעתא דמעלי שבתא²⁰.

20. עוד בעניין זה עיין למו"ר הגר"מ מאוזו שליט"א בספרו דרכי העיון, ב"ב תשע"ב, עמ' ריא: "ושמעתי" מר' אברהם מאיר גלאנצר הי"ו מבלגיה [=הרב אג"מ א.ג.] ביום אדר"ח אייר התשס"ה שגם רש"י וחכמי צרפת היו מבטאים כך [שי"ן ימנית כמו סמ"ד א.ג.] ולכן כותבים עד היום בגיטין עיר פאריש בשי"ן במקום פאריס

ואכפיל ואשליש את תודתי העמוקה על שטרח להעלות על הכתב את הערותיו ואני תקוה שעוד אזכה כמוהן, ועל זה תפארתו.

בהוקרה רבה ובברכה מרובה

אברהם מאיר הכהן גלאנצר

[נספח למכתב, שצורף לצילום מהספר דרמסטטר העוסק בלע"ז בב"מ]

סימני המקורות למס' ב"מ (2201d):

m כת"י בודליין-אוקספורד, קט. נוינויער 429

B, y, o כת"י איטלקי

9 כת"י ותיקן מס' 131

y כת"י בריטיש מוזאם קט. מרגלית 412

s דפוס שונצינו (בערך 1489) עותק יחיד בקולקצ. אדלר סמינר התאולוגי היהודי נ.י., בתוכו כמה לעזים בצרפתית "מחודשות" וגם "איטליאניזמיות". (לעומתו ראה שבסוכות ובחולין גם במקור זה הלעז טריילא!).

"פלידא" לא מצאתי במילונים איטלקיים או ספרדיים (מודרניים, אחרים לא ראיתי). בצרפ' עתיקה יש רק במילון אחד השם עצם PLAIS = "גדר, טור, עשוי מענפים, דליות, שזורים, סבוכים", מזה אני יכול לגזור את שם התואר PLEDE. יותר טוב אין לי.

רשימת המקורות היא מספרו של דרמסטטר (שהוא גם מקורו של קטן), כל מקור מתואר בפרוטרוט בחצי עמוד. הוא נשלח ע"י שר החינוך הצרפתי לחקור ולעבד את לעזי רש"י בספרות שברחיב אירופה, כ"ז כדי להעשיר את שפת צרפת... (דרמסטטר תירגם הרבה ספרים ומאמרים מצרפתית עתיקה לחדשה).

פלידא, כנראה, מקורות בשונצינו כולומר שבכת"י שלפני המדפיס היה לעז "מתורגם" לפי הצרפתית בזמן המעתיק כמה זמן אחרי רש"י, כנ"ל, או שהמלה תורגמה לאיטלקית ישנה שלא מצאתיה, כמו שבא"ר והפמ"ג תרגמו קישואין שבמהרי"ל ערדעפיל]. וצדק קטן שהוא "משובש", כי בכ"א דלית הוא שם עצם. נשאר לבדוק האם שאר הלעזים בב"מ [בב"מ 120 לעזים מ-18 מקורות!] הוא לפי שונצינו, ויתכן שרק לעז זה "נשאב מכלי שני"...

הארכתי בדבר להסביר, לפי דעתי, את תמיהת כת"ר: "א"א לומר שראה הסופר לפניו טריילא וכתב

וגם רש"י בלעזיו בכ"מ כותב האות ש' במקום האות s בצרפתית, וכן בכ"י רש"י ישעיה מ"ב יו"ד כותב וינישי"א במקום ויניציא ובכ"י איטלקי כתוב ויניזיא כי היו מבטאים הזי"ן כמו סמ"ך. ושאלתיו למה לא כתב רש"י בפשיטות באות ס', והשיב שאולי היו מבטאים הסמ"ך כעין צד"י אשכנזית תס או תצ עכ"ד. והכל פלא בעיני. ושו"ר להרד"ק בשופטים י"ב ו' שכתב כמו אנשי צרפת שאינם מבינים לקרוא השי"ן וקוראין אותה כמו תי"ו רפה ע"ש ויש מבני גרבר שקורין כן עד היום ומחליפין שי"ן בסי"ן וסי"ן בשי"ן". ומה שתמה הוא וכן הגרד"צ להלן סוף מכתב ו שאף שבני אירופה ביטאו שי"ן ימנית כסמ"ך עדיין תמוה למה תמיד מעתיקים s בשי"ן ולא משתמשים גם בסמ"ך. לענ"ד יש לבאר ע"פ הידוע שאותיות הא' ב' הלטיניות מסודרות כולם לפי האלף בית העברי והבולטות בכך הן אותיות A B C D שמקבילות לאותיות: א ב ג (האות C מובטאת ככ' דגושה והג' דגושה במבטא רוב העולם דומה לכ' דגושה) ד, וכן L M N מקבילים לאותיות: ל מ נ, וכן Q R S T מקבילים לאותיות ק ר ש ת [ואכמ"ל לבאר פשר הסטיות בשאר אותיות], נמצא שהמקביל של אות s הוא דווקא אות שי"ן! ולכן נבחר לשמש לו בתעתיקים בלעז.

במקומו פלידא". קטן עשה עבודה יסודית, והוא מכריע את כל המפענחים, ולשאלת ארטסקרול עליו המלצתי: הלכה כרמ"ק מחבירו אבל לא מחבירו (הח'תום מ'טה כשחולק עליו...).

מכתב ה: מאג"מ על ההערות לספר מעייני אגם שבמכתב ג

(א) בספרי (עמ' קעג ד"ה וראוי) הבאתי שסינאגוגה היא יוונית עתיקה מלפני תקופת המשנה²¹ (ונסתר טעם השני). הקידומת "סין" ביוונית פירושו: יחד, למשל: סינונים = שם משותף, נרדף; סינתזה=תיזות יחדיו; סימפוניה=קולות ביחד. (ואולי אש נוגה היא רק בספרדית? ופה הגענו שוב לשאלת כת"ר²² בענין שין-סין²³, אבל ריעב"ץ המדקדק היה צריך לכרוך את ההבדל הזה במטפחתו...).

(ב) כמובן, גם דעתי היתה לא לפרש את דבריו.

(ג) נכון מאד, וכבר קיבלתי מכתב ארוך מהרב ראובן אליצור הי"ו בגנות מ"ק²⁴, ואם אזכה להוציא כרך משלים לספרי, אביא כמובן את הערות כת"ר המתועדות במ'ראי מ'קומות מאירים עינים.

(ד) (ה) (ו) ז) כל אלה "שמורים במערכת" ומחכים לראות אור בעזה"י.

(ח) דברי כת"ר צריכים לימוד ועיון (במובנו החיובי), וכמ"ש בסוף מאמרי: "הרי שרש"י סובר כאונקלס בפירוש לא תזמור", והוסיף כת"ר ש"ותרגומו" פירושו "כמשמעו", ראייה לפירושו. בכל אופן, קושיותי בקטע האחרון נותרו.

(ט) בעמ' קעט הבאתי מהמילונים שערדפיל פירושו גם אבטיחים ומלפפונים (יתר דיוק: מעלאנען – אבל זה כולל גם וואסערמעלאנען – אונד גורקען), ולא כתבתי שהערדעפיל של המהרי"ל היה אבטיח, אלא שזו משמעות המלה²⁵.

(י) בעמ' קפא הערה 3 כתבתי שלע"ד "אינה משמשת" אין פירושו שהיא מיותרת לגמרי, "אין יכולת באדם לפרש זאת בלשון אחרת" כותב ראב"ע, איזה יכולת צריך לפרש דבר שהוא מיותר לגמרי? והלא הוא מפרש את הפסוקים לפי הוא"ו המיותר הזה! וגם דברי רש"י על הוא"ו היתה צריכין לימוד, ראה, למשל רש"י בפסוק ושתי טבעות (שמות כה, יב), ועוד. ועוד נשוב לזה בעה"י.

(יא) הערה צודקת. וביום פקדי ופקדתי בל"נ.

(יא) רשמתי בתודה והנאה.

(יב) כל המאמר הופיע ב"פעמי יעקב", ויש איזה סיפור שאיזה קצין צרפתי לימד אותו את שפתו. אבל ממלים אלה משמע שלא שלט... טעות נפוצה היא לחשוב שבצרפתית לא מבטאים את הקו'נסוננט האחרון שבמלה, בכל מלה, ולא יודעים שאם יש וואָקאַל אחריו מבטאים את שלפניו, והוצרכתי לשים [s] שחסרנו מראה על אי-הידיעה הנפוצה. אבל דברי החת"ס מעניינים והוספתי את ההונגרית ליתר פיקנטיות, והחידוש הוא שתלמידיו ותלמידי תלמידיו לא העירו ע"ז (וארשה

21. ועיי' למו"ר הגר"מ מזוז שליט"א במבוא לספר ארים נסי, יבמות, עמ' 48, שהמילה 'סינאגוגה' מופיעה במצבה עתיקה מהמאה הראשונה לספירת הנוצרים, וע"ש עוד שבלאו הכי בקטע זה בזהר יש הוספות מאוחרות ע"ש.

22. בסוף הפתיחה למכתב א.

23. לא דק שגם גוף המילה שונה שזה 'סינאגוגה' וזה 'אסנוגה'.

24. = משה קוניץ, מח"ס בן יוחאי.

25. וע"ע להלן סוף מכתב ז.

לעצמי להוסיף, שבע"פ תירצתי שאפשר שידע הונגרי, אבל חשב שההונגרי גם חדא מתרתי גאיז, ואין מביאין ראייה מהם...). סברת כבודו שמ"ם שאו"ז הזה היה נפוץ, בהברה מוטעית, מאד סבירה. (ג) אחרי בקשת סליחת כ"ת הרמה, יעויין נא בעמ' קכג הערה 22.

(יד) מוצי"ר בצרפ' עתיקה פירושו "להחביא, להסתיר", הקידומת ES מהפכת את המשמעות (ראה עמ' לא אות ג). ממילא אשמוצי"ר משמעו גם המלט מהמחבוא וגם המליטה, הוציאה מהמסתור, וצדק כת"ר. לך אדוני הצדקה ולי בושת הפנים שהבעתי את דבריו בהיפך משמעות, "גם בצרפתית משמשת אותה מלה במשמעות שהביא רש"י שמשמשת בלה"ק" – דברי כת"ר נכונים. וענתה בי צדקתי – במקצת – כי בספרי הבאתי את הדברים מלה במלה (כולל טעויות) כנדפס בצפונות תשנ"ג, וסמכתי שכת"ר קראם ומדשתק ש"מ דניחא ליה, וע"ז אני מבקש את סליחתו, ואם אזכה להוציא לאור איזה שהוא תיקונים והוספות, הערותיו המחכימות המאלפות ומתקנות יחזיקו מקום "מזרח", ועדי אז אתי תלון משוגתי. (ראוי לציון שהקדומת ד"ש או א"ש מוגדרת בצרפתית "קדומת שוללת", וזה יותר מדויק מהתואר "מהפכת", וכ"כ ר"ת "עיקר ועיקרו, בנין והרס". ורש"י: "שרש ועיקור" (עמ' לב). וד"ב).

(טו) אכפיל תודתי מאות יא²⁶. ובעצם כיוונתי לדעתו בכתבי (עמ' נט) "יתכן אמנם שהצדק עמו שיש לחוש לתלמידים שלא יכשלו בלשונות הלעזים וכו'".

(טז) אני תפלה לזכות לפרסם תיקוני בהקדם. אציין רק שבספרי במדבר יט, ה כתוב "תמימה באדמות", ובמלבי"ם: "תמימה באדמימות" כברש"י בהרבה מקומות.

(יז) זה עוד שימוש הוא"ו ש"אינה משמשת", וראיה עמ"ש לעיל אות ט. בזכרונותי שבאכר בספרו על ראב"ע (ראיתו בל"א) מביא שלשה שימושים שמצא בראב"ע בפ"א ערבית זו. ועוד אציין בפרשה חשובה זו, בספריות בא"י.

(יח) מה שכתבתי: "אי משום הוא לא צריכא" הדרנא בי, צריכא וצריכא. חבל רק שכת"ר מלכתחילה סמך על הבנתי את דבריו ולא פירשם במלים מאירות עינים כבהערותו, ועל שבדיעבד לא טרח לתקנני ולהעירני על פירושי המסולף לפני י"ד שנים. בנוסף על בקשת הדליחה דלעיל אות יד), אעיר שבעמ' לג הערה 4 כתבתי משהו דומה להסבר כת"ר. סוף סבר, אם יעזרני העוזר להו"ל הוספות ותיקונים, לא אשכח להמציא לכבודו את כל הכתוב בשמו ולשמו, ותשובתי היא תשובה גמורה, חרטה על העבר וקבלה על העתיד בס"ד.

כל הכתוב למעלה הוא בתור טיוטא, ונכתב כדי לענות מפני הכבוד – לפעמים בקול ענות חלושה, ועוד אלמד בל"נ את הדברים על בורים.

בנתיים אשמח מאד לקבל עוד הערות על יותרת (?) ²⁷ הדברים בספרי, ועוד הפעם אביע הוקרתי ותודתי על טרחתו לעיין בו ולתקנו כראות עיניו המשוטטות בכל.

היות ואיני יודע האם כת"ר השאיר אצלו העתק מדויק לפי מספרים של מכתבו היקר לי, אצרף פה העתק מכל הדפים, וחביב מאמר הנברא בצילום.

לבקשתי, וברוב אדיבותו, שלח לי ידידי הרב אבישי אלבוים, מנהל ספריית רמב"ם בת"א, קטעים

26. עיין לעיל מכתב זה אות יא "הערה צודקת. וביום פקדי ופקדתי בל"נ".

27. סימן השאלה במקור.

ממאמרו הארוך של י.ג.פ. גומפרץ: "השי"ן, טלטוליה וגלגוליה", שהופיע בתרכיץ שנה יג, תש"ב. ור'צוף ב'זאת עמוד אחד²⁸, ה"רלוונטי".

כן אוסיף צילום מספרו של דרמסטטר על לעזי דלית²⁹, שנאמר לי שהפקס הגיע בטשטוש. מספר הזה מביאים המילונים הצרפתיים וגם המילון וובסטר הגדול לאנגלית, את לעזי רש"י. והפלא על ר"מ קטן, שלא לדבר על האחרים, שעזב לי את הגילוי הזה, שלדעתי אין לזה שום תקדים ודמיון שמילונים גדולים יביאו סמך ללשונם הם מגדולינו אנו. אחר ההדפסה ראיתי שגם מילון האקדמיה הצרפתית, הכי חשוב והכי מקובל, מביא את פירש"י על במדבר ב, יז!

ועוה"פ תודה על שהקדיש מזמנו החשוב לספרי ועוה"פ אבוא בדלי"ת לשונות של ברכה ברגשי כבוד והוקרה רבה

טוב באדר תשס"ד, אנטוורפן

[נ.ב.] אנטוורפן נקרא בצרפתית אנווערס ויש פה בית דפוס, היחידי בעולם העומד על תלו יותר מחמש מאות שנים, אחד המדפיסים שמו פלנטין והוא חותנו של בומברגי מוונציה. הדפיסו פה את התנ"ך בכמה מהדורות ושפות, ועוד רואים האותיות העבריות והמכונות בהן יוצקו. וזה הנקרא דפוס אנורשא או אנוורשא – תמיד בסי"ן ולא בסמ"ך, וזה בערך בשנות ר"מ ואילך!

אציין עוד שהעיר וונציה (רש"י ישעיה מב, י) כתוב בצד"י ברוב כת"י האשכנזים, ואילו בכ"י הספרדיים, איטלקיים ועוד הוא בזי"ן. העיר באיטלקית Vebezia עם Z ואות זו הברתה בגרמנית צ ובשפות לטיניות ז ... מכאן אפשר ללמוד שהסופרים העיזו לכתוב את הלעזים לפי הגייתם הם, כנ"ל.

מכתב ו: מרד"צ בעניין 'יענטילומר' ועוד על שין בכתיבת לעז

בס"ד ח' אדר ס"ד

למע"כ הר"ב מעיני אגם יצ"ו

שלר' וברכה

משער אני שתוכל אתה אדוני ללמדני מה פירוש התיבה יענטילומר הכתובה בשו"ת הרמ"א סי' י' שבו מכונים ברגדין ויושטיניין (מדפיסי הרמב"ם בויניציאה המתחרים זב"ז) בפ"י הרמ"א. חכמי הביבליוגרפיה ששאלתי לא ידעו.

ידידו המצפה לתשובה

דוד צבי הילמן

[נ.ב.] ספרו של גומפרץ 'מבטאי שפתינו' נמצא בידי והוא רק קבע את העובדא שכל יהודי אירופא ביטאו את השין כסמך וגם בלשונות הגוים לא היה שין. אבל לא כתב כלום למה כתבו היהודים את המלים הלועזיות דוקא בשי"ן ולא בסמך אע"פ שמבטאן שוה.

משער אני כי יענטילומר היא מלה גרמנית או מאחת הלשונות הלטיניות ויש לחפש אותה במילונים של זמן הרמ"א.

28. עמ' 109 הדן בנושא 'אש נוגה'.

29. היינו על האמור בראש המכתב בענין 'דלית' שבפירוש רש"י ב"מ.

מכתב ז: מאג"מ תשובה למכתב ו בעניין יענטילומר ברמ"א

ב"ה כ"ג באדר תשס"ד אנטוורפן.

למעכ"ת הגרדצ"ה שליט"א,

אחדשה"ט כמשפט.

מכתב כת"ר מח' ח"ז נשלח ונתקבל אתמול, ולעשות רצונו חפזתי להודיע, שלדעתי יענטילומר ברמ"א היא פשוט המלה הצרפתית GENTILHOMME³⁰ שנקרא גם באיטלקית GENTILUOMO והיום היא נפוצה בהרבה שפות מהאנגלית GENTLEMAN = ז'נטלמן, ופירושה המילולי איש אציל, שוע, מגזע טוב. את ה-GE הצרפתית מבטאים כמונ' (היום: ז'), ובתעתיק ישן באות י' (בספרי עמ' קג JUJEMENT=jugement וברש"י יויממנ"ט³¹, וכן כל J ו-GE). בעצם הרמ"א מגדיר היטב את המלה: "אחד מאנשי ארצו ומגדוליה, דהיינו יענטילומר... והנה קם אחד ג"כ יענטילומר מעשירי הארץ נגדו". רצתי אצתי לבדוק במילונים הגרמניים ומצאתי שהמלה היתה נפוצה כבר במאות ה-14/15, ואצ"ל שגם באיטליה, והגדרתה היתה אז "תואר כבוד לאצילים התחתונים (שאינם נסיכים, בארונים וכד' - אג"ס)".

אשר לסיומת "ר", כנראה כמו בלינדער ל'א ע'לינו. ופשוט שהרמ"א רוצה להדגיש שמדובר בגויים (הנקראים בסיפורינו "פריצים"...), ואח"כ כותב: "ונדון בדיני ישראל באם (=אילו) היו ישראלים". ושכר הליכה לספריה בידי, כי מצאתי שגם מילון הגדול והמפורסם לאנגלית אוקספורד ג"כ מביא את פירושו של רש"י בפסוק על ידו.

ומאד הייתי חפץ לדעת את חו"ד כת"ר על "חידושי" בניקוד מלת רוח שם (עמ' כ בספרי). גם בדקתי עו"ד הפעם בכמה מילונים אטימולוגיים גרמניים, וערדעפיל³² היה מעלאנען, גורקען, קורביס (דלעת) ועוד. ואני העתקתי רק מהמילונים. ואת סליחתו אבקש על אריכות הדברים ואסיים בברכה כפולה ומכופלת.

ברגשי כבוד והוקרה

אברהם מאיר הכהן גלאנצער

מכתב ח: מרד"צ תגובה למכתב ה בעניין יענטילומר ברמ"א

ער"ח ניסן [תש"ס]

למע"כ מעיני אג"ס יצ"ו

שלו' וברכה ותודה רבה

א. מצאתי סייעתא למר בשאילה מויניציאה בשו"ת הרמ"א סי' נ"א שכ' שם זינטלומר בזי"ן. נלע"ד שטרח הרמ"א להודיעני שאותו גוי הוא יענטילומר לא כדי לפאר את שלשלת יחוסו אלא להודיענו שהי' מן האצילים שהיו להם פריבילגיות מיוחדות שלא היו לאזרחים הפשוטים כגון בענין החזקת בית דפוס (בסי' י) ובענין בעלות של בתים להשכרה ובעלות על ספינות של ייצוא וייבוא (בסי' נא).

30. האות H במלה HOMME אילמת בצרפתית, באיטלקית בכלל לא נכתבה [הערה במקור].

31. היר"ד האחת היא ה-J והשניה ה-E [הערה במקור].

32. שייך לנידון לעיל מכתב ד אות ט ומכתב ה אות ט.

ב. חוקרי לשון צרפת העתיקה³³ נזקקו לרש"י בעל כרחם, כי גויי צרפת באותה תקופה עדיין לא ידעו קרוא וכתוב (אנאלפא ביתים בלע"ז) ולא השאירו אחריהם זכר בכתב (או שהי' מועט מאד), והגלחים והנזירים שהיו מהם שידעו לכתוב, כתבו לטינית ולא צרפתית (כך מצטייר בעיני ממה שקלטתי מספרי ההיסטוריא וכיו"ב)³⁴.

גם למדו מן הטרנסקריפציה לעברית את המבטא הצרפתי באותה תקופה. גם רמ"ק³⁵ (להבדיל) עושה עלי רושם שמעניין אותו מאי דנפק"מ לפילולוגיא הצרפתית יותר ממאי דנפק"מ להבנת פירש"י כי טורח הוא ללמדנו את הכתיב ואת המבטא שהי' בימי רש"י המשונה מל' צרפת שבימינו ואינו רואה חובה לעצמו לפרש למה הוזקק רש"י להלעז, וכנר' לאו בר הכי הוא, ורווחא שביק להשלים ד"ז למר ולכיו"ב (ואם שגיתי דברי בטלים)³⁶.

ואצא בשלו' וכפילת ברכה

דוד צבי הילמן

מכתב ט: מאג"מ תגובה למכתב ח ולמכתב ג בעניין כתיבת לעזים באותיות עבריות

ב"ה י"ג למב"י³⁷ תשס"ד

למעכ"ת הגרד"צ שליט"א

אחדשה"ט כיאות

מ"ש כת"ר שהרמ"א הדגיש שמדובר באצילים, סביר מאד, כי ה"אצילות מחייבת" גם את הממסד למתן פריווילגיות...

גם מ"ש כבודו בענין חוקרי לשון צרפת אמת לאמיתו, ולראיה רצ"ב דוח"ו המפורט של דרמסטטר לשר הצרפתי, שתרגמתי מקצת תוכנו³⁸. חוץ מרש"י, מביאים המילונים רק משורר אחד, להבדיל, שחי וכתב צרפתית בשנת 1080, כמובן אין שם שום טרנסקריפציה, ומילון האקדמיה הצרפתית (סבי דבי אתונא בימינו) המו"ל מילון אחת למאה שנה, שידקדק בלעזי רש"י, לאו מילתא זוטרותא היא.

אבל לא זו היתה, לדעתי, כוונת רמ"ק³⁹. הרב לונצר הכירו וסיפר לי שהיה יהודי יר"ש, אלזסי תמים, בר אוריין, הוא הודה לי במכתביו על כמה פירושים שהוכחתי לו טעותו. חלקם שלחתי לבנו, הרב יואל קטן, עורך "המעין", והרשיתי לעצמי להמציא כתבתו לכבודו⁴⁰.

33. זוהי תגובה למה שכתב אג"מ במכתב ה: "ושכר הליכה לספריה בידי, כי מצאתי שגם מילון הגדול והמפורסם לאנגלית אוקספורד ג"כ מביא את פירושו של רש"י בפסוק על ידו".

34. פיסקה זו מצאתי בטיוטה בנוסח זה: "גויי צרפת בימי רש"י הי' עם בזוי ופרימיטיבי שלא ידעו קרוא וכתוב אלא א' מאלף ולא השאירו אחריהם שום ספרים (דלא כהיוונים והרומיים והערביים עמי התרבות). היחידים שידעו לכתוב היו מן הגלחים והנזירים שכתבו לטינית ולא צרפתית".

35. ר' משה קטן, אוצר לעזי רש"י, תל אביב תשמ"ד [מהדורה חדשה: ירושלים תשס"ו].

36. עיין להלן מכתב ט מאג"מ, שם נתברר שאכן שגה ודבריו בטלים. וכך משמע משתיקתו של רד"צ בהמשך, שלא השיב לו בעניין זה.

37. =למנין בני ישראל, דהיינו ספירת העומר, כח ניסן.

38. לא ראיתי תועלת להעתיקו כאן.

39. =ר' משה קטן בעל אוצר לעזי רש"י.

40. צורף שם צילום של המעין, מד, א (תשרי תשס"ד), עמ' 84-85, ובו סקירת הספר 'מעייני אגם' ע"י הרב יואל קטן.

ובענין הלעזים שנכתבו באותיות עבריות⁴¹, ברצוני להעיר על אכן עזרא בבראשית ב, יא: "...וכבר טעה [רס"ג]... אולי עשה כן לכבוד השם, בעבור שתרגם התורה בל'שון י'שמעאל ובכתיבתם, שלא יאמרו כי יש בתורה מצות לא ידענום". (וב"הל אור" כותב: "צ"ל מלות, כי אין מצות במשפחות ובמדינות", ולא הבין שהכוונה היא שהגוים יאמרו אם איננו יודעים את זה, אז גם מצות שבתורה לא ידענום").

יש פתגם בצרפתית: "כמו שאדם חי – כך הוא שופט את האחרים" (ההיפך מ"כל הפוסל במומו פוסל"). האין להסיק מכאן, שהא'בן ע'זרא מפרש לפעמים לכבוד השם מאיזה טעם הנעלם מאתנו, כי אין אנו יודעים לאפוקי ממי או ממה נאמרו כמה פירושים הנראים קשים לנו. מאד הייתי רוצה לדעת חוות דעתו החשובה להשערה זו.

בברכתא דקייטא טבא ושלחי קייטא טבא מקייטא

אברהם מאיר הכהן גלאנצר

מכתב י: מרד"צ תגובה על מכתב ט בעניין ביקורת ראב"ע על רס"ג

למע"כ הר"ב מעייני אגם

של' רב וישע יקרב.

לע"ד צ"ל מלות. כדאי לעיין בנדמ"ח ע"י מדענים אולי הביאו נוסח כת"י וכיו"ב.

איני מבין למה ומדוע יאמרו הגוים שיש בתורה מצוות שאין אנחנו [היהודים] יודעים אותן, ומה הכוונה בשאין אנו יודעים אותן.

ומהו הפיסול שישנו ב"מלות", ודע שהרמב"ם חלוק על רס"ג שכתב שמות ערביים לאבני החושן. וה"ה בענין שמות המקומות, שהוא היחיד (כמעט) שכתב כך וסבר הראב"ע שחידש שמות אלו מסברא ולא מקבלה מרבותיו [כ' ראב"ע ר"פ תצוה (כח ט): אין לנו דרך בבירור לדעת אבני המלואים כי הגאון תרגמם כרצונו כי אין לו קבלה שיסמוך עליה. וע"ש שפקפק בפרטי תרגומי הרס"ג וע"ש בפיה"ק שכפל טענותיו על תרגומים]⁴².

כגון שמות המדינות [=הערים?] הדורם ואוזל ודקלה שתרגם רס"ג דמאר וצנעה וסעדה וכן עשה בשמות משפחות הגוים שבפ' נח.

והגוים ילעזו ויפגמו בכבוד התורה"ק וכבוד נותן התורה באמרם שכתובות בתורה מילים שאין אדם בעולם שיודע את פתרונו. והתיבה הראשונה בתורה שאיננו יודעים את פירושה היא פישון שאין הרס"ג יודע לאיזה נהר כוונת הכתוב ולכן העתיק את השם פישון העברי.

בענין "ובכתיבתם" זכורני מי שדיבר בזה ושכחתי היכן ראיתי את זה. סתם יהודים פשוטים לא ידעו לקרות ולכתוב ערבית בגופן שלהן. וכל הספרים שנכתבו בל' ערב בשביל אחב"י במדינות הישמעאלים (עד אחרי המלחמה העולמית הראשונה ואולי עד מאוחר מזה) נכתבו רק באותיות עבריות.

ידידכם דוד צבי

תפארת שבתפארת למב"י ס"ד

41. לעיל מכתב ג אות י.

42. קטע זה נכתב במקורו מעבר לדף ולכן קוטע כאן הרצף.

מכתב יא: מרד"צ עוד בעניין גירסת 'מלות' בראב"ע ובענין סין שמאלית

בס"ד ד' תמוז

למע"כ הר"ב אג"ם יצ"ו שלו' וברכה.

א. בעניין מצות – מלות⁴³ הראני חתני שבתאג' התימני כתוב בפ"ן עזרא מלות. ואיני יודע אם תוקן מסברא או נמצא כך באיזה דפוס או כת"י.

כמדומני שיצאה לפני 20-30 שנה מהדורא מדעית (עפ"י כתבי-ידות) של פ' עזרא ע"י וייזר (או חכם אחר) וכדאי לעיין שם.

ב. בענין סין-סמך⁴⁴ איני חושב שתמצא תשובה ע"י חקירה בצרפתית עתיקה, כי כך נהגו אהב"י גם בלשון אשכנז: דאש וואש, וגם בלשון ספרד: קאשטרו קושטנדינא קרשקש. ומ"ש שכך כתבו בגיטין, גם זה תמוה למה כתבו כך⁴⁵.

ואצא בשלו' וכפילת ברכה

דוד צבי הילמן

מכתב יב: מאג"ם על צנזורה קדומה באבן עזרא

ב"ה א' פנחס

למע"כ הגרד"צ שליט"א

מכתב כת"ר שבישרני ר' חנוך הי"ו טרם הגיע, אם יהיה לי מה להשיב אפקסס. אני מנצל שליח להובלה היוצא היום להמציא המכתב הנוכחי לכבודו (הוא אינו עובר בפקס).

לא לכת"ר אני צריך להסביר מה קרה עם ההיתול של ראב"ע על ראיית השילוש של הנוצרים⁴⁶ המפיעה ביתר בהירות באמונות ודעות לרס"ג⁴⁷, כידוע ברוב החמשים מודפס 'קצת אמרו' (צנזורה או אוטו-צנזורה) ורש"י נעטנער מפרש כאילו הן דברי ראב"ע, וגם ב'תורת חיים' שהדפיסו בימינו בירושלים יש פירוש טפשי על זה, וכדאי בזיון וקצף!

הנה זה כת"י ותיקן⁴⁸ והתיקון 'תועי רוח מדבר בעד עצמו...' מעניין מאד היה לדעת מי המתקן.

43. המדוברים במכתבים ט-י.

44. המדובר במכתב ג ומכתב ד אות ב.

45. לכאורה כל סעיף זה מתייחס לדברי אג"מ במכתב ד' אות ב אלא ששם לא נזכר כלום על גיטין וגם שם כתב שבכל השפות האירופאיות לא הייתה שי"ן ימנית, וא"כ ניחא על יהודי אשכנז וספרד, וכנראה מתייחס למכתב אחר שלא הגיע לידי. וגם אינו קיים כיום ברשותו של אג"מ.

46. וז"ל ראב"ע בתחילת פרשת וירא: "הנה קצת אמרו, כי השם ג' אנשים, הוא אחד, והוא ג' ולא יתפרדו. והנה שכחו ויבאו שני המלאכים סדומה (ברא' יט, א)".

47. עיין רס"ג בספר אמונות ודעות, מאמר שני, שלאחר שמפריך את אמונת הנוצרים ודעתם בדבר אמונת השלוש כותב: "ואחרים חושבים בענין וירא אליו ה' באלוני ממרא ואומרים שזה הענין אשר נראה לאברהם הנקרא בשם ה' הוא שלשה כי הוא פירש אחריו שלשה אנשים נצבים ואבאר כי אלה הם סכלים מהכל, והוא שלא המתינו ער שיגיעו לסוף הענין ואילו היו ממתינים עד שישמעו להלן (יח כב) ויפנו משם האנשים וילכו סדומה ואברהם עודנו עומד לפני ה' היו יודעים כי האנשים כבר הלכו וכבוד ה' עומד ואברהם לפניו, ובטל שיהיה הוא הם..."

48. למכתב זה צורף צילום כת"י ותיקן של פירוש ראב"ע שכתוב בו בפנים 'וירא אמרו' ונוסף בין השיטין 'תועי רוח' והיינו 'תועי רוח אמרו'.

אגב במשניות תפא"י פ"ו דאבות אות לה כתוב "יעאגראפיע" כנראה ביטאו "ז'עאגראפיע" כבצרפתית ולו געאגראפיע כמו בלשון אשכנז בימינו.

נב. בחומש המאור (הגדול והקטן) ניקדו ברש"י וברך ולא אשיבנה⁴⁹ כמו וברך! ואני עוד מחכה לחו"ד כת"ר (לדעתי יותר מוצלח) על ניקוד תיבת רנח בספרי⁵⁰ בריש עמ' כ (ולא ישיבנו?).

ואחתום בדלי"ת לשונות של ברכה והוקרה רבה

אג"ם

מכתב יג: מרד"צ תגובה למכתב יב בעניין צנזורה קדומה ולעזי רש"י ועוד

בס"ד ע"ש חזון ס"ד

למע"כ הר"ב מעייני אגם שליט"א

שלו וברכה

א) גם לפני המצאת הדפוס היו חוששים בארצות הנוצרים מלכתוב דברים חריפים נגד הנוצרים כמ"ש הב"י בחושן משפט סי' (רס"ו) גבי איסור מתנת חנם לגוי. הבאתי דבריו במאמרי על "לשונות המאירי לתשובת המינין" שבצפונות חוב'רת א' (או ב'?)⁵¹ והוספתי עליהם ע"ש.

ונ'פקא מ'ינה שהסופר השמיט את המלים תועי רוח⁵² מה"ט והוסיף אדם אחר שלא חשש.

אגב כדאי לבדוק בתקליטור (שכולל כל מפרשי המקרא) את המקומות שכ' הראב"ע "תועי רוח".

ב) ידיעה בתחלה. ברוב המקומות בתנ"ך כתוב בְּרַךְ ובמיעוט קטן בָּרַךְ. חרף כתוב תמיד חָרַף. וז"ל רש"י: וְבָרַךְ כמו וְכָרַךְ וכ"ה גזרת רי"ש [ר"ל הפעלים שע' הפועל שלהם רי"ש] כמו אויב חָרַף. וכן ובוצע ברך המהלל ומברך... ואין לומר "ברך" שם דבר שא"כ היה נקוד בפתח קטן [בְּרַךְ או בָּרַךְ] וטעמו למעלה [=מלעיל] אבל לפי שהוא פעל הוא נקוד קמץ קטן [=בְּרַךְ] וטעמו למטה [=מלרע].

חומש המאור⁵³ אינו תח"י.

ג) נאמן עלי כבודך שהלעז מוכיח דקרינן רנח. אבל כדאי לבדוק במקומות שהוזכרה תיבה זו בפירש"י, אם דרך הדפוסין הישנים וכתבי הידות לכתבה חסר [=רנח], או מלא [רניח], ואז יהא מוכח ש"רוח" חסר קרינן "רוח", ואם ימצא כתוב כאן רניח שוב א"צ להסתייע בלעז.

ד) הנעשתה רשימת המקומות שהביא רש"י לעזים בלשון אשכנז? (כגון מרכבת נשים = רייט – ואגן באגדות החורבן שבפ' הניזקין). אם לא נעשתה כדאי לעשותה. ואם ימצאו מקומות רבים, תסַכֵּת דעת הרוצים להוכיח שלא רש"י כתב את אותן הלעזים או שכל הפירוש אינו מרש"י,

ידוה"ט דוד צבי הילמן

49. במדבר כג כ.

50. =ספר מעייני אגם.

51. חוברת א, עמ' סה-עב.

52. זוהי תגובה על דברי הרב גאלנצר במכתב הקודם לגבי 'תועי רוח' בכת"י וטיקן של ראב"ע.

53. הנזכר בסוף מכתב יב.

מכתב יד : מאג"מ תגובה למכתב יג

ב"ה ב' [לפרשת כי] תבא תשס"ד

למע"כ הגרד"ץ שליט"א כוח"ט ב'כל מ'ילי דמיטב,

אחדשה"ט בכל הכבוד הראוי.

נתכבדתי במכתבו הרצ"ב שהגיעני באיחור רב, ולא אחמיץ את תשובתי.

א. עברתי שוב על מאמרו המקיף והמאלף המאיר את לשונות המאירי. צילום כתיב"י (נתיקן!) וה"תועי רוח" הנוסף יכול לשמש "איור" לתוכנו. (אעיר, שבפיסקא הראשונה הביא מהחת"ס: "ויעויין בהקדמת בן יוחי", וזה, כנראה, לר' משה קוניץ...).
את המקומות בו מביא ראב"ע את התואר הזה, כבר מנאם האי פרוונקא יקרא דהוי קריינא דאיגרתא (בהרמן ורשותא ובבקשתא), ידידנו הרב חנוך⁵⁴ י"ץ⁵⁵: בר'אשיתו, יח; שמו"ת הארוך, יב; י; דב'רים כד, טז; איוב מב, ח. [הוספת אג"ס לקראת ההדפסה – ומצאתי בהקדמת האבן עזרא לפירוש התורה בדרך השלישית שכתב 'כי עם תועי לבב הם', ודו"ק].

ב. הנה בך לקחתי וברך ולא אשיבנו? (תרתי משמע...). במכתבי הבאתי את הניקוד המשובש וברך כמו וְבִרְךָ בניגוד לניקודי את תיבת רֶנַח, כדי לבקש את חו"ד עליו, ולא פיללתי שהשוואה זו תשמש "למלאות את החסר" (לדעת כתיב"ר) בפירושי.

אני למדתי את הפירוש ברש"י: וְבִרְךָ כמו וְבִרְךָ, וחרף כמו חִרְף, כי כך כתב רש"י מפורשות: "כאשר יאמר מן המברך בְּרַךְ ולא יאמר בִּירְךָ כאשר יאמר דיבר, לפי שאין דגשות ניכר ברי"ש" (תהלים לח, ג). וְרֶנַח והצלה מעשירות דברי רש"י במקום אחר יעמוד לי!

ג. קולך שמעתי, (אבל) אל תעלם אזנך לרווחתי לשוועתי! הצעתי בספרי (עמ' כ הערה 3) לקרוא רֶנַח לא רק מחמת הלעז שברור שכך פירושו, אלא שאם נתרגם "רוח של צדו" די זייט פון זיין זייט, איך היא "סמוכה לכל הושטת ידו", רוח משמעו כיוון, ריכטונג, דירעקציאן, ואין גבול לרוח. (גם ר"מ קטן מתרגם "ברוחתו", והוא היחיד שכדאי לצטטו).

והנה כתיב"ר נעץ בי קולמסו וכותב, שאם ימצא ריוח מלא יו"ד בדפוסים ישנים ובכת"י וכאן חסר – מוכח שקרינן רוח! (ואת הריוח שלי בפירוש הלעז ובסברתי – ישא הרוח). בחומשינו אכן מצינו ריוח מלא ברש"י ויקרא א, א; שם א, י; במדבר לה, ב, ועוד. אבל רווחי נתברך בפירש"י במלת "בִּרְךָ", ובשבע מלים דלהלן מצינו "חסר יו"ד": כמו וְבִרְךָ וכו' כמו חִרְף וכו' שהוא לשון פעל" בפרשת בלק; וכן "כמו בִּרְךָ לשון פעל וכו' ואל תתמה על בִּרְךָ שלא אמר בִּרְךָ שהרבה תיבות של רי"ש משמשות כך כגון חרף ד' ולא נאמר חִרְף (תהלים י, ג). בתיבות הללו חסרה היו"ד שברש"י תהלים ל"ח הנ"ל, והמלים "כיפר, דיבר" שהוסיף שם רש"י מונעות כל אפשרות לייחס היו"ד לאיזה ט"ס. ובכולן פעל קרינן פיעל.

כמובן, אין בי די לקבוע אם רש"י חיסר היודי"ם או המעתיקים והמדפיסים, לדידי מספיקה ההוכחה שאין שום ראיה בחסר יו"ד. ואת סליחתו אבקש בעד אריכות הדברים, ואדם רוצה בקו שלו (פירש"י מפני שעמל בו הרבה).

ואסיים בדברי ה"באר רחובות" המקוריים: "כאשר יזדמן שיהיה אות אמצעית השורש אחת

54. הרב חנוך טוביאס, מעורכי הספר מעייני אגם.

55. =ישמרהו צורו.

מאותיות אהצע"ר שאינן מקבלות דגש, אז תצטרף הדגש אל החיריק שתחת האות שלפניה, ונעשה משניהם צירי...".

ד. לא ידועה לי רשימת מלים אשכנזיות ברש"י, קטן הדפיס ברשימת הלעזים כל אלה שאינם ל'שון צרפת בערבוביא, ועל הש"ס גם דרמסטטר עשה כמוהו, ואפשר לדלות משם את הגרמניות. אבל לא יועיל הרבה, כי ברור שרש"י הביא גם ל'שון א'שכנז, וברור שהרבה ל'שון א'שכנז לא מרש"י, ובל"נ אנסה לבדוק בדרמסטטר כל מלה בל'שון א'שכנז בכמה כת"י היא מופיעה, ואם בכולם או ברובם, אפשר להניח שהיא מרש"י. אבל גם זה רק "בערך". הרבה לעזים נתווספו והרבה נאבדו (בספרי⁵⁶ עמ' יב ד"ה וכמו-כן, לעז זה מופיע אך ורק ברבנו בחיי!). ולע"ע ד"י ב'זה.

ואחתום מעין הפתיחה בברכותי הלבביות לשנה טובה וברוכה,

ברגשי כבוד והוקרה

אברהם מאיר גאלנצר

מכתב טו: מרד"צ בעניין ר"מ קוניץ ועניין תשלום דגש

בס"ד ערב החג [תש"ס"ה

למע"כ ידי' הה"ג מח"ס מעיני אג"ם שליט"א שלו' וברכה בתשו'בה למ'כתב כ'ודו מפ'רשת תבא. (א) במ"ש הח"ס, כ'תב מר⁵⁷ "וזה כנראה לר"מ קוניץ" – זה ודאי גמור. והוקיעו הח"ס לדראון שהשווה את אמונת הנוצרים לאמונתו בכתבו בהקדמתו כי "כל צדיק באמונתו יחיה" עפ"ל ורח"ל מלהעלות על הדעת שהצדיק המאירי הי' ח"ו טוֹלְרַנְטִי כמותו.

(ב) בסוף סי' ג'⁵⁸ העתיק מבאר רחובות "תצטרף הדגש אל החיריק ונעשה צירי". פי' לשונו כי המדקדקים האשכנזיים חשבו שהדגש הוא נקודה עגולה שלפי חוקי הדקדוק היתה צריכה להכתב בתוך האות רי"ש, אבל כיון שהרי"ש אינה מקבלת אותנו לתוכה נאלץ הדגש לחפש לו מקום אחר ומצאו אצל נקודת החיריק ועי"ז "נעשה משניהם צירי". וכשכתוב פתח תחת האות שלפני האות שאינה מקבלת דגש (כגון תיבת הראש שה"א הידיעה "חובתה" לינקד בפתח ואחריה "חייב" לבוא דגש) נאלץ הדגש למצוא לו מקום תחת קו הפת"ח "ונעשה משניהם קמץ", כך כתב הר"ב דרישה ופרישה בדבריו על ניקוד הלמ"ד דזכרנו לחיים⁵⁹, ומי שאינו יודע מה שכתבתי לעיל לא יבין לשונו (על מציאות הניקוד העליון שצורות אותיות[ן] משונות משלנו לא ידעו חכמי ישראל הללו). הארכתני לשוני כי ד"ז אינו ידוע ליותר מא' מאלף מבני התורה בב"ב, ואם לא חידשתי כלום למר נ"י, יגעתי לריק.

ושמחת בחגך

כאחי"נ ידידכ' הצ"ב דוד צבי

56. =בספר מעיני אגם.

57. מכתב יד סוף אות א.

58. בספר מעיני אג"ם.

59. פרישה, או"ח, סי' תקפב אות ד: "וח' אינה מקבלת דגש ונופלת תחת הפת"ח להיות קמץ".

מכתב טז : תשובת אג"מ למכתב טו

ב"ה ה' לך תשס"ה

לרמז"כ הגרד"צ י"ץ חורפא טבא (ת"מ) וכ"מ דמיטב (טובא משמע).

אדחשה"ט. נתכבדתי בשורותיו המאלפות מערב החג, וסוף הכבוד לבוא, אחרי שמכתבי מפ' תבוא נתאחר אצל רבנו חנוך הי"ו, נזדרז לשלוח את מעלת מענתו בב' נח ולבסוף הגיעתני אתמול ואמהר לפקסס הנוכחי.

מה שהעתקתי בענין הדגש שנעשה צירי היה בעיני חידוש, והבאתיו בתור "מעניין", והנני בין האלף חסר א' מבני תורה שלא היו מבינים את דברי הפרישה בסי' תקפב אות ה' "ונופלת תחת הפת"ח להיות קמץ", וכנראה בעלי "הגהות והערות" בטורים של מכון ירושלים ג"כ בין ביני תורה אלה, כי לא פירשו בו דבר. אבל, במטותא מהדר"ג שליט"א, שאל נא יחשוש שח"ו יתם לריק כחו העצום להבהיר ולפרש דברים, כי אף אם הענין לא יהיה אצלי חידוש, במובן יש מאין, חידושי והסבריו של כת"ר "מחדשים" את הזיכרון וישמיע חכם ויוסיף לקח, ואין ביהמ"ד בלי חידוש. לכן, אל נא ימנע הטוב מבעליו וירבה להשביח בשבח הגיע לכתבים.

בענין זכרנו לחיים שבפת"ח מובנו (גם) לא חיים, חושבני שהפירוש הפשוט ש"לא" בקמץ בארמית ובהברה ספרדית משמעו לא מיטאן אל"ף ! לכן לקרבן⁶⁰ ולחיים היו צריכים לפרש ללומדים בימנו. וזה מזכיר לי את דברי רש"י ברכות מז, א, "שקורין את האל"ף בחטף ולא בפתח". ואגב, אזכיר לכת"ר מ"ש בספרי עמ' יב בד"ה וכמו-כן ובהערה 6, וכל המפרשים לא ראו את הלעז המובא רק ברבנו בחיי המאיר את דברי רש"י אלה. וגם מכאן מודעה רבה לנחיצות והכרחיות הלעזים.

ואם ספרי כבר בידו, יעיין נא בעמ' רכה בגימ' של רבנו ליאונטין ש'תשיב' בגימ' אלפיים וכמוהו משבת, ולפ"ז "חידשתי" כוונת הפייטן בהושענא אום נצורה "הקובעת אלפים תחום שבת - ומשיבת רגל בשבת" מהפסוק אם תשיב משבת ולא מאל יצא איש ממקומו, כי כאן מפורש אלפים ! ברגשי כבוד ובברכה המשולשת בתורה ומרובעת ברש"י !

אברהם מאיר הכהן גלאנצר